

До питання про дію права (теоретико-правові аспекти дослідження)

Н.М. Оніщенко, завідувач відділу
теорії держави і права Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук,
професор, Заслужений юрист України,
член-кореспондент АПРН України

«Дія права» – досить цікава юридична категорія, що потребує вивчення багатьох дослідників – філософів, соціологів, політологів, правознавців – у різних правових системах та з огляду на різноманітні просторово-темпоральні характеристики. Це зумовлено тим, що саме від неї в подальшому залежить вияв цінності права, досягнута або не реалізована мета правового регулювання в тому чи іншому суспільстві, державі. З дією права пов'язане відчуття захищеності кожного, ступінь гарантованості прав і свобод, а отже, сприятливий чи ні соціально-правовий клімат.

Дія права свідчить про наявний масив законодавства, що дає змогу скласти уявлення про можливість використання нормативних регуляторів у даному соціумі, суспільстві, державі. З дією права в той чи інший спосіб пов'язана юридична практика та юридична діяльність. Так, від цієї категорії також залежить кількість суддів та правозахисників, юридичних установ і юридичних навчальних закладів, юридичних фірм та правоохоронних структур. Водночас саме дія або «недієвість» права відображає наявність можливих заяв та звернень громадян у державні органи, до посадових осіб про порушення їхніх прав, а також реакцію та можливості зазначених суб'єктів щодо виправлення правопорушень.

Запропонований у даній статті ракурс розгляду дії права викладений з урахуванням того, що ця проблема багатопланова, потребує особливих підходів, понятійного інструментарію, визначення предмета розгляду, а також інших концептуально необхідних засад. Саме тому, на нашу думку, корисно спинитися на так званій інструментальній складовій розгляду, або своєрідній «території права», за межами якої воно не може і не повинно діяти, і на сутнісній складовій, що

Теорія та історія апеляційного судочинства

пов'язана із призначенням, завданнями, «навантаженням» права в певному просторово-часовому континіумі.

Слід зазначити, що сфера дії права не може і не повинна бути безмежною, навпаки, вона обмежена певними рамками, що зумовлені сутнісним призначенням права. Крім того, слід визнати, що залежно від того, чиї інтереси – людини (громадянина) або громадські – визначені першочерговими, розширюються чи звужуються самі кордони дії права.

Право не регулює все суспільне життя. Багато відносин регулюється іншими правилами-нормами: мораллю, правилами виховання, етикету тощо. Норми права не регулюють також явища та події, які не залежні від волі та свідомості людей. До них належать стан здоров'я людини, явища природи тощо.

Крім того, обов'язково слід враховувати, що існує сфера «автономії» особистого життя і невтручання в нього органів держави. Інколи виникає теорія «самообмеженості» права у зв'язку з заборонаю втручання в особисте життя громадян органів держави та посадових осіб. Отже, саме існування права як явища соціальної дійсності передбачає встановлення певних меж його дії. «Ні держава, ні її закони не можуть виконати неможливе завдання – підкорити своєму впливові всі інтереси, що породжує суспільне життя, і керувати окремими особами у виборі та здійсненні цих інтересів»¹.

Межею правового регулювання є деяка «демаркаційна лінія», що відокремлює сферу правового від неправового та окреслює межі поширення права, його вплив на свідомість людини та її поведінку. Якщо зазначені умови порушені, то відбувається посилення державного впливу на особисте життя людей, утиск прав та свобод громадян².

Ще один аспект дії права, який визначається відповідними умовами, щодо інструментальної складової, пов'язаний з так званою дією у часі, просторі та за колом осіб. Будь-який нормативно-правовий акт має тимчасові й просторові (територіальні) межі своєї дії, а також поширюється на визначене коло осіб чи інших суб'єктів права. Дія нормативного акта – обов'язковість його виконання упродовж певного часу, на певній території та стосовно конкретного кола осіб, органів, організацій.

Розглянемо так звану сутнісну складову дії права. Проблема існування певних меж дії права обов'язково виникає в усіх правових системах. Розширення і збагачення прав і свобод громадян, створення сприятливих умов і гарантій їх повної реалізації є необхідними напрямками державно-правового розвитку. Щодо забезпечення принципів правової держави, охорони прав і законних інтересів особи, велике значення мають ті законодавчі настанови, в яких визначається загальний обов'язок усіх державних органів і посадових осіб діяти лише на основі права, яке задане певними межами свого регулятивного впливу.

Дія права – це визначений «зріз» права, в деякому розумінні – функціональна правова система. Вона відображає буття права на різних рівнях: застосовується до окремої особи, суспільних груп, суспільства загалом. Фіксуєчи своїм

¹ *Виноградов П.Г.* Цель права. Очерки по теории права // Теория государства и права: Хрестоматия / Под ред. И.И. Лизиковой. – М., 2005. – С. 284.

² *Васильев А.В.* Теория государства и права: Курс лекций. – М., 2006. – С. 27.

змістом усі ті явища, які детермінують процеси експансії права в суспільну практику, категорія «дія права» включає в себе методологічні можливості.

Розгляд права в аспекті його дії висвітлює головну якість права – здатність реально впливати на діяльність та поведінку людей, а через це – здійснювати прогресивні зміни в суспільстві, запроваджуючи цивілізовані взаємовідносини людей та соціальне партнерство. Як наукове поняття дія права покликана відобразити право (правову матерію) з позиції філософських категорій «можливість» та «дійсність». У цьому розумінні вона характеризує рух сутності права. Якщо дійсність є здійснена сутність права, то можливість є сутність права «в собі». Дія права в певному розумінні охоплює і те й інше.

Розгляд проблеми дії права, правової дії має істотні особливості й залежить від: типу держави; форми правління; форми державного устрою; політичного режиму; внутрішніх економічних, соціально-політичних і культурних передумов у конкретно-історичний період розвитку; обставин зовнішньополітичного життя. Крім того, проблема дії права актуалізується у зв'язку з розвитком українського суспільства, що зумовлений: процесом становлення громадянського суспільства; відмовою від авторитарної моделі держави; завданнями формування правової держави; розвитком демократичної правової системи.

У цих умовах від дії права залежить функціонування багатьох різних його напрямів: 1) право надає діям юридичних і фізичних осіб організованості, стійкості, узгодженості та забезпечує їх підпорядкованість. У остаточному підсумку право вносить упорядкованість у життя суспільства, є засобом регулювання соціальних процесів; 2) право сприяє закріпленню та розвитку тих процесів та відносин, які відповідають інтересам більшості громадян та забезпечує узгодженість цих інтересів. Воно обумовлює взаємовідповідність та взаємозв'язок загальних, регіональних, групових та індивідуальних інтересів у суспільстві й на цій основі створює гармонійний розвиток суспільства. Право передбачає можливість вирішення спорів та конфліктів на основі справедливості та законності в судовому порядку; 3) право є масштабом свободи особистості в суспільстві, визначає межі цієї свободи та встановлює відповідальність за порушення доступних меж. Право – це форма свободи в реальних суспільних відносинах; 4) право виражає ідеї справедливості, є критерієм правильного розподілу матеріальних та інших благ між різними прошарками населення – пенсіонерами, які не працюють, неповнолітніми, інвалідами, багатодітними сім'ями та ін. Воно встановлює певну рівність перед законом усіх громадян, незалежно від статі, віку, релігії, політичних поглядів, роду заняття тощо. У цьому сенсі право протистоїть несправедливості; 5) право є важливим чинником прогресу, джерелом відновлення суспільства відповідно до ходу історичного розвитку. Відображаючи та закріплюючи нові, прогресивні тенденції в суспільстві, право сприяє його становленню, зростанню ролі та значення, забезпечує його існування та розвиток за допомогою державної підтримки і тим самим стимулює розвиток суспільства в прогресивному напрямі. Забороняючи одночасно застарілі форми соціального життя, виключаючи їх з реальної дійсності, право ліквідує перепони для розвитку нового, створює для цього сприятливі умови; 6) право закріплює створені громадянами різні суспільні формування, політичні партії, творчі організації, комерційні та інші структури та їх вільну діяльність; 7) пра-

Теорія та історія апеляційного судочинства

во створює передумови економічної безпеки, забезпечення внутрішньої громадської безпеки та зовнішньої безпеки держави і суспільства.

Остаточним результатом дії права є той чи інший варіант бажаної в даному суспільстві, державі поведінки. Йдеться про правомірну поведінку, яка підтримується державою. При цьому визнання поведінки правомірною означає можливість захисту її державними органами.

Проте правомірна поведінка не може визначатися лише одним фактом ухвалення того чи іншого нормативно-правового акта. Отже, реальна дія права безумовно залежатиме від двох взаємопов'язаних та взаємозалежних чинників, якими зумовлюється дія права – формально-юридичного та фактичного³.

Отже, сутнісна складова передбачає «запрограмований» формально-юридичний рівень дії права та реально існуючий – фактичний.

Важливе значення мають специфіка форм, способів та механізмів впровадження права в індивідуальну та масову свідомість, у соціальну практику.

Таким чином, зрозуміло, що реальне життя права залежить від багатьох факторів: стану економіки, політичного режиму, якості законодавства та його ефективності, наявності кризових ситуацій і явищ та здатності держави до їх подолання, організації безпечної життєдіяльності громадян. Ці та інші складові до деякої міри досліджені вітчизняними вченими-юристами. Що ж стосується так званого психологічного чинника та його впливу на сутність, зміст «дії права», то слід визнати недостатнє вивчення та науковий аналіз зазначеної проблематики. Йдеться, зокрема, про проблему сприйняття права в суспільстві, без розгляду якої сьогодні не можна говорити про динамічність процесу дії права.

Важливою проблемою сьогодні, виміром якості нашого життя, успішного проведення багатьох, а можливо, переважної більшості реформ є проблема сприйняття в нашому суспільстві загалом та окремих його інститутів і норм зокрема.

Серед багатьох ракурсів наукових досліджень у сфері «людина – право» проблематиці сприйняття права, на жаль, не приділялася належна увага на жодному з етапів розвитку нашого суспільства. Так, аналізувалися науково необхідні характеристики права, такі як його сутність і природа, призначення і дієвість, ефективність правових норм і місце права в національних правових системах, врешті-решт, досліджувалася категорія цінності та значення «авторитету» або престижу права. Проте, на жаль, вчені-правознавці не замислювалися в рамках теоретичних, пошукових праць, наскільки та чи інша норма може і стане сприйнятою кожним індивідом, особою, громадянином, повага до права, його дотримання та підтримка будуть бажаними для кожного, а не насильницьким примусовим процесом або, ще гірше – ставлення до правових норм характеризуватиметься як презирливе, байдуже. Наявна сучасна законодавча база України свідчить про те, що в ній загалом враховані не тільки національні, а й європейські вимоги і стандарти, і при тому можна спостерігати повну «хворобливість» у сферах правового регулювання, правореалізації, правозастосування, яку пояснити важко, якщо враховувати тільки вади тих чи інших правозастосувальних механізмів. Пояснення «недієвості» часткової чи повної законодавчих

³ Ромашов Р.А. Теория государства и права. – СПб., 2006. – С. 216.

норм слід шукати, на наш погляд, і в емоційно-вольовій сфері розвитку та життєдіяльності індивідуума. Тут передусім йдеться про категорію «сприйняття права».

Спочатку звернемося до наукового терміна «сприйняття», розглянемо його зміст, сутність та тлумачення. Так, поняття «сприйняття» визначалося як складний психологічний акт, засобами якого ми пізнаємо, засвоюємо те, що нам дано у відчуттях, запроваджуємо в наш загальний досвід, за допомогою цього останнього акту ми об'єктивуємо наші відчуття, тобто розміщуємо їх у просторі поза нашою свідомістю і сприймаємо їх як істинні і відповідні дійсності⁴. Наступна дефініція поняття «сприйняття» наведена у відомому словнику С. Ожегова. Він визначає цей термін як безпосереднє відображення дійсності у свідомості, здатність сприймати, розрізнити і засвоювати явища зовнішнього світу⁵.

У тлумачному словнику В. Даля «сприймати» – означає щось отримувати, приймати, одержувати, засвоювати для себе⁶. У більш ранньому виданні цього словника поняття «сприйняття» навіть розглядається як засвоєння чогось корисного, наприклад освіти для народу⁷.

У філософських виданнях «сприйняття» тлумачиться як певні перетворення в суб'єкті різноманіття подразнень у чуттєвій сфері⁸. Також поняття «сприйняття» (сприймання) характеризується як чуттєве осягнення предметів та явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей та особливостей за безпосередньої їх дії на органи чуття. Сприйняття як процес формування образу предмета і як результат цього процесу – сам образ. Найбільш вагомими властивостями сприйняття є предметність, цілісність, константність, категоріальність. У сприйнятті завжди знаходять свій різноплановий вияв інтереси, пристрасті та уподобання, установки конкретного індивіда, його особистий життєвий досвід і буттєві проекти⁹.

Проте найбільш точна характеристика цього терміна, на нашу думку, така: сприймати – зрозумівши щось, запам'ятовувати, засвоювати, схоплювати розумом; збагнувши суть чогось, визнати щось; виявити своє ставлення до чогось, так чи інакше реагувати на щось, що повною мірою можна віднести і до правової дійсності¹⁰. В українській суспільствознавчій науці «сприйняття» визначається як процес відображення у своїй свідомості предметів і явищ об'єктивного світу; сприймати – ставитися до чого-небудь, реагувати на щось певним чином; осягти розумом сенс чого-небудь, осмислювати щось¹¹.

Після дефініційної характеристики терміна «сприйняття» важливо підкреслити саме необхідність вивчення умов сприйняття права на сучасному етапі

⁴ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Иллюстрированный энциклопедический словарь. Современная версия. – М., 2006. – С. 220.

⁵ Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1964. – С. 95.

⁶ Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. – М., 2007. – С. 146.

⁷ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах. – М., 1989. – Т. 1. – А-З. – С. 250.

⁸ Философский энциклопедический словарь. – М., 1997. – С. 77.

⁹ Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 607.

¹⁰ Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. – Тернопіль, 2005. – С. 715.

¹¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005. – С. 1377.

Теорія та історія апеляційного судочинства

трансформації суспільства, в тому числі етапі правових реформ, зрушень та перетворень, відповідно до дії права або меж такої дії.

Особливої уваги заслуговує те, що дія права з погляду його сприйняття має враховувати: 1) яким повинно бути «право цивілізованих народів»¹², щоб сприйматися пересічним громадянином, бути його «фортецею», надією щодо самореалізації, засобом проти агресії держави; 2) яким повинен бути загальнокультурний, соціальний, суто правовий рівень пересічного громадянина, щоб він був здатний, готовий до настанов сучасного права як відображення, віддзеркалення правового демократичного розвитку¹³.

Усі вищезазначені аспекти та рівні розгляду мають важливе значення для розуміння статичних та динамічних, інструментальних та сутнісних складових дії права, причому кожний заслуговує на окреме дослідження, аналіз та вивчення.

Насамкінець проблема дії права, його ефективності, авторитету і «престижу» повинна постійно перебувати в центрі уваги і бути першоосновою досліджень провідних вчених у різних сферах гуманітарної науки, оскільки запропонована у статті тема про умови дії права, її межі, фактори і закономірності є актуальною з огляду на рівень розвитку сучасної, зокрема юридичної, науки.

¹² *Алексеев С.С.* Линия права. – М., 2006. – С. 271.

¹³ *Оніщенко Н.М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи. – К., 2008. – С. 65.